

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020

Hulst, A.A.L. van der

Citation

Hulst, A. A. L. van der. (2022, February 16). *Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020*. Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

4 Armoede en segregatie

Andro khul ul'ol, andro khul merel.
Wie in de shit geboren wordt, sterft in de shit.¹

Inleiding

Staré Brno, een vergane-gloriewijk aan de rand van het historische centrum van de stad Brno, heet in de volksmond vanwege het hoge percentage Roma en de problemen met drugs en prostitutie de Brno Bronx.² In een van de ooit statige panden uit de Habsburgse tijd, die ernstig in verval zijn geraakt, vond het interview met Agáta (1970) plaats. Tot haar geluk had ze er een tweekamerappartement weten te bemachtigen; hiervoor woonde ze in een behuizing voor daklozen. Meubels had ze niet, er lag alleen een tweepersoonsmatras op de vloer met daaromheen wat hoopjes kleren. Vlak voor het afscheid vroeg ik, om belangstelling te tonen, naar twee uitstulpende dekschalen in het keukentje. Het bleken speciale bakvormen in de vorm van een paaslam te zijn. De grootste gebruikte ze altijd zelf met Pasen en ze wilde mij de andere vorm meegeven als geschenk. Ik weigerde verschrikt, hoe zou ik een van haar spaarzame bezittingen kunnen meenemen naar mijn eigen overvolle huis. Ze hield aan, ik bleef vriendelijk 'nee, nee' zeggen. Tot de tolk mij zachtjes toevoegde dat het kwetsend was om te blijven weigeren. Met een bezwaard gemoed verliet ik met het zware geval haar lege appartement.³

Agáta leefde van een uitkering en had nauwelijks bezittingen. Toch hoort ze in de Tsjechische context beslist niet bij de kansloze armen. Ze is een hoopvol voorbeeld van een Roma vrouw die met ondersteuning van een ngo haar leven weer op orde kreeg terwijl het merendeel van arme Tsjechische Roma niet eens in beeld is bij hulpinstanties. De armoede in kansarme buurten in Tsjechische steden is schrijnend. In Nederland zijn de woon- en leefomstandigheden van Roma en Sinti minder problematisch, al lopen ze ver achter bij het gemiddelde levenspeil.

In dit hoofdstuk onderzoek ik hoe de levens van Roma en Sinti in Nederland en in Tsjechië getekend worden door armoede en gesegregeerde huisvesting. Hoe heeft hun huidige woon- en leefsituatie zich zo kunnen ontwikkelen en wat zijn de overeenkomsten en verschillen daarin tussen beide landen? Zijn hun omstandigheden even uitzichtloos als die van bijvoorbeeld de bewoners van de zwarte getto's in de Amerikaanse

1 Hübschmannová e.a., *God'aver*, 28. Dit is een equivalent van het Nederlandse spreekwoord 'Wie voor een dubbeltje geboren wordt, wordt nooit een kwartje'.

2 Lenka (1974) TH-13, 5-4.

3 Agáta (1970) TH-14, 1-2.

binnensteden? Om die vragen te beantwoorden maak ik vooral gebruik van onderzoeksrapporten, en in mindere mate van literatuur en van voorbeelden van leefomstandigheden van respondenten en professionals die in interviews naar voren kwamen.

Armoede onder Roma en Sinti

Armoede is niet zonder meer meetbaar, het is een relatief begrip. Welke mensen in een land als arm bestempeld worden, hangt af van de definitie van armoede. Volgens de richtlijnen van de EU geldt iemand als arm als hij lid is van een huishouden met een besteedbaar inkomen dat lager is dan 60 procent van het landelijk gemiddelde inkomen. Een nadeel aan deze manier van rekenen is dat arm in het ene EU-land andere proporties aanneemt dan in het andere land. In een land met een grote inkomensongelijkheid is het armoedepercentage hoger dan in de meest genivelleerde landen in de EU waartoe Nederland en Tsjechië behoren.⁴ Nederland telde via deze rekenmethode in 2017 zelfs meer mensen onder de armoedegrens dan Tsjechië, respectievelijk 17 tegen 12,2 procent, terwijl in Tsjechië het welvaartspeil aanzienlijk lager is.⁵ In een EU-land met een lager gemiddeld inkomen, zoals Tsjechië, kan 60 procent daarvan betekenen dat iemand te weinig geld heeft voor essentiële voeding, kleding en huisvesting.

Het verbeteren van de slechte leefomstandigheden van Roma binnen de EU wordt al sinds de jaren negentig, toen de Oost-Europese landen kandidaat-lid werden, als speerpunt van het EU-beleid beschouwd. In het kader van de Europa 2020 Strategie maakt de Europese Commissie (EC) zich er sterk voor om met een duurzame geïntegreerde aanpak de extreme marginalisering van Roma tegen te gaan. Desondanks moest de EC in de inleiding van het rapport *EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation 2020-2030* constateren dat er weliswaar een aantal positieve tendensen was, zoals de grotere aandacht voor onderwijs voor jonge kinderen, maar dat ondanks de inspanningen de leefomstandigheden van de Roma niet verbeterd waren en op sommige terreinen zelfs verslechterd.⁶ De EU-lidstaten waaronder Nederland en Tsjechië hebben zich ertoe verbonden om nationale strategieën te ontwikkelen voor de integratie van de Roma in hun land en verslag uit te brengen van de geboekte dan wel uitblijvende resultaten.

Levensstandaard van Roma en Sinti in Tsjechië en Nederland

Het meeste recente regeringsrapport over de leefomstandigheden van de Roma minderheid in Tsjechië werd gepubliceerd in 2020. Ongeveer de helft van de ruim 260.000

4 C. Vrooman & J.M. Wildeboer Schut, 'Het karige bestaan; een kwart eeuw armoede in Nederland', *TPE digitaal* 7:1 (2013) 27-50, 29; *Rules of relief. Institutions of social security, and their impact*, SCP-rapport (Den Haag 2009) 372-373.

5 *The Netherlands on the European scale*, CBS (2019): <https://longreads.cbs.nl/european-scale-2019/poverty/> (geraadpleegd op 21.12.2020); Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 21. Zie ook: *De sociale staat van Nederland*, SCP-rapport (Den Haag 2017) 42-44.

6 *A union of equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020-2030*. COM(2020) 620 final (Brussel 2020) 2.

Tsjechische Roma leeft geïntegreerd in de samenleving; circa 40 procent van hen leeft sociaal uitgesloten in moeilijke omstandigheden.⁷ In onderzoek van Toušek e.a. werd ingegaan op de sociaal-demografische omstandigheden in geïsoleerde Roma woonoorden. De inschatting dat daar voornamelijk Roma leefden, werd door de onderzoekers gedaan op basis van uiterlijke kenmerken. Van hun respondenten noemde 59 procent zichzelf Tsjech, Moraviër of Sileziër en maar 30 procent gaf aan tot de Roma te behoren. Dat slechts een deel van de Roma zichzelf zo noemt, uit vrees voor stigmatisering, zie je volgens het regeringsrapport ook terug in cijfers van volkstellingen.⁸

In die sociaal geïsoleerde woonoorden werden door Toušek e.a. onder de Roma ouder dan vijftien jaar ruim 2.500 gestructureerde interviews afgenomen op basis van een vragenlijst. De nadruk lag op de regio's waar meer van dergelijke woonoorden voorkomen.⁹ Het bleek gecompliceerd om een inschatting te maken van het inkomen van mensen, om te ontrafelen wat een huishouden overhield na aftrek van eventuele sociale premies en het erbij optellen van toeslagen. Ruw geschat bleek 65 procent van de huishoudens er onder de armoedegrens te leven, tegenover 9,7 procent van de totale bevolking in 2016. Een populaire stereotiepe opvatting dat mensen ruim kunnen rondkomen van een sociale uitkering en kinderbijslag klopte dus niet, aldus Toušek e.a.¹⁰ Het FRA-rapport 2018 kwam voor alle Roma in Tsjechië in 2016, dus ook voor hen die niet sociaal geïsoleerd wonen, uit op 58 procent van de Roma huishoudens onder de armoedegrens. Het rapport signaleerde een grote verbetering ten opzichte van 2011, tijdens de economische crisis, toen dat voor 80 procent van de Tsjechische Roma gold. In 2016 ging in 20 procent van de huishoudens iemand weleens met honger naar bed, tegenover 31 procent in 2011.¹¹

Over de inkomens van Nederlandse Roma en Sinti bestaan geen cijfers. Bij gebrek aan kwantitatieve etnische gegevens koos het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid ervoor om een kwalitatieve monitor te laten maken om tegemoet te komen aan de eis van de Europese Commissie om inzicht te verschaffen in hun woon- en leefomstandigheden. De meest recente *Monitor Sociale Inclusie* dateert uit 2020 en de data daarin kwamen voort uit 49 online-enquêtes, merendeels ingevuld door professionals met kennis van de doelgroep en 61 diepte-interviews, met 23 professionals en 38 mensen uit de doelgroep.¹² Evenals in de drie eerdere metingen werd in de *Monitor* van 2020 geconcludeerd dat Roma en Sinti grotendeels uitkeringsafhankelijk zijn.¹³

7 Zpráva o stavu romské menšiny 2019, 30. Zie ook: Zpráva 2018, 4 en Zpráva 2016, 46; Čada (red.), *Analysis*, 39-40.

8 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 30-31; Zpráva o stavu romské menšiny 2018, 4.

9 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 22-24. Het gaat om de regio's Ústecký, Moravskoslezský en Karlovarský.

10 Čada (red.), *Analysis*, 58-66; Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 27-28. Het percentage onder de armoedegrens bij de totale bevolking is ontleend aan Eurostat 2017.

11 A persisting concern, FRA (2018) 32-34.

12 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 27-28. De 38 mensen uit de doelgroep waren negen vooroorlogse Sinti, twee vooroorlogse Roma, acht Generaal-Pardon Roma, negen Balkan-Roma en tien Nieuwe Roma.

13 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 60-61.

Wat betreft het trekken van de armoedegrens hanteert men in Nederland het zogenaamde niet-veel-maar-toereikend criterium van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Volgens dit uitgangspunt geldt iemand als arm als hij zich geruime tijd niet de kosten van het voeren van een zelfstandige huishouding op een minimumniveau kan veroorloven. Dat gaat zowel om onvermijdbare uitgaven aan wonen, voeding en kleding als ook om een minimum aan sociale participatie, voor uitgaan, hobby en sporten, bibliotheek en dergelijke. Gezinnen met een bijstandsuitkering, zoals veel Roma en Sinti, bevinden zich op of onder dit niveau. In 2016 moesten 980.000 Nederlanders, 7,6 procent van de bevolking, zien rond te komen van een inkomen dat onder het niet-veel-maar-toereikend criterium lag. In 2017 golden hiervoor als normbedragen 1135 euro per maand voor een alleenstaande en 2100 euro voor een gezin met twee ouders en twee kinderen.¹⁴

Van de Nieuwe Roma bestaat niet de indruk dat zij veelvuldig van een uitkering leven, ook omdat ze er vanwege hun korte verblijfsduur niet voor in aanmerking komen. Hun arbeidsmarktpositie zou te vergelijken zijn met laagopgeleide arbeidsmigranten. Voor de overige groepen geldt dat ze over het algemeen te laag zijn opgeleid om kans te maken op werk.¹⁵ Een groot deel van de Sinti en Roma families die op een woonwagencamp wonen, is al vanaf de jaren zestig afhankelijk van een uitkering.¹⁶

Meer dan de helft van de Tsjechische Roma en een deel van de Roma en Sinti in Nederland leven dus al langdurig in armoede. Maar betekent dat, dat zij dermate gemarginaliseerd zijn dat het praktisch onmogelijk is om nog op te klimmen tot een aanvaardbaar maatschappelijk bestaan? Ladányi en Szelényi karakteriseerden analoog aan de Amerikaanse verarmde binnensteden een Hongaarse Roma plattelandsgemeenschap als een getto en dat predicaat impliceert uitzichtloze armoede.¹⁷ Geldt dat in Nederland of Tsjechië voor Roma en Sinti ook wat betreft de mate van segregatie van de samenleving?

Segregatie in Tsjechië

De sociaal geïsoleerde woonoorden

Voorjaar 1998 maakte het gemeentebestuur van de Tsjechische stad Ústí nad Labem plannen bekend voor het bouwen van een muur in de Matiční-straat. Het maken van een afscheiding kwam tegemoet aan de aanhoudende klachten van woningeigenaars over asociaal gedrag, geluidsoverlast en rondslingerend huisvuil van mensen in de uitgewoonde woonblokken aan de overkant van de straat waar voornamelijk 'zwarte'

14 Vrooman & Wildeboer Schut, 'Het karige bestaan', 32-33; <https://digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2019/waar-ligt-de-armoedegrens/> (geraadpleegd op 21.12.2020); J.M. Wildeboer Schut & S. Hoff, *Een lang tekort. Langdurige armoede in Nederland*, SCP-rapport (Den Haag 2016) 22-23. In 2013, op het hoogtepunt van de economische crisis ging het nog om 1,2 miljoen mensen dat onder de armoedegrens leefde.

15 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 59-60; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 57-58.

16 Overbekking, *Woonwagenebeleid*, 65-66 en 127.

17 Ladányi & Szelényi, *Patterns of exclusion*, 8-9; Ladányi, 'Changing forms', 1105-1107.

gezinnen (Roma) woonden. De plannen leverden een storm van protest op tegen de 'muur van de schande', vanuit binnen- en buitenland. Toenmalig president Vaclav Havel laakte de muur als symbool van intolerantie. De Europese Unie noemde de bouw ervan een schending van mensenrechten die mogelijk de toetreding van Tsjechië tot de EU in gevaar bracht.¹⁸ Dat de mensenrechten van de Roma geschonden werden, schoot de lo-coburgemeester van Ústí nad Labem in het verkeerde keelgat. In zijn ogen waren het juist de 'gewone' burgers die tegen hun asociale gedrag beschermd moesten worden. Hij wees die beschuldiging dan ook smalend van de hand:

Wat nou mensenrechten? Ze [Roma] kunnen gaan stemmen, maar ze doen 't niet. Ze kunnen werken, maar ze doen 't niet. Ze kunnen huur betalen, maar ze doen 't niet.¹⁹

Na achttien maanden getouwtrek werd er toch een muur neergezet, kleiner dan oorspronkelijk begroot, die echter na twee weken op last van het Tsjechische parlement weer moest worden afgebroken.²⁰

De verwaarloosde flats van de Roma in Ústí nad Labem waren een voorbeeld van een sociaal geïsoleerd woonoord. In 2014 woonden naar schatting 95.000-115.000 Tsjechische Roma in dergelijke omstandigheden. Dat is bijna een verdubbeling sinds 2006 toen het nog ging om een geschat aantal van 60.000-80.000.²¹

Het was lastig om een alomvattende wetenschappelijke definitie te geven van zo'n sociaal geïsoleerd woonoord, meenden Toušek e.a. Toch waren ze in hun ogen vanuit sociaal-etnografisch oogpunt duidelijk aan te wijzen.²² De kenmerken waren de geïsoleerde ligging, het percentage Roma dat er woonde, het sociale isolement en de sociaal-economische deprivatie van de bewoners.²³ In de 606 gedetecteerde voorbeelden ervan was bovendien een opvallend kenmerk dat er 's zomers en 's winters mensen doelloos op straat rondhingen, onder wie opvallend veel volwassen mannen, zoals gebruikelijk in Amerikaanse getto's.²⁴ Mensen waren er aanzienlijk armer dan de gemiddelde bevolking, zoals hierboven al uiteengezet. De huishoudens op die plekken waren significant groter met een gemiddeld aantal leden van 3,43 personen tegen 2,47 in de gehele Tsjechische bevolking.²⁵ De bewoners waren aanzienlijk lager opgeleid dan in de rest van de bevolking. 63 procent had alleen basisonderwijs, in Tsjechië tot het vijftiende jaar, tegen een gemiddelde van 18 procent. In het algemeen is het opleidingsniveau van de Tsjechische bevolking na 1990 gestegen, er was dus sprake van een toenemend verschil.²⁶ De gezondheidssituatie van de sociaal geïsoleerde bevolking was slecht en de

18 M. Maas, 'Betonnen muur als bolwerk tegen zigeuners', *de Volkskrant* (19.10.1999); Barany, *The East European Gypsies*, 296-297; Sokolová, *Cultural politics*, 247-251.

19 *The Independent* (27.05.1998) (mijn vertaling), via A. Bancroft, 'Closed spaces, restricted places: marginalisation of Roma in Europe', *Space and Polity* 5:2 (2001) 145-157.

20 Op 05.04.2000 bepaalde het Hooggerechtshof in Brno echter dat het parlement niet het recht had gehad om besluiten van het lokale bestuur te overrulen.

21 *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020* (Praag 2016) 53.

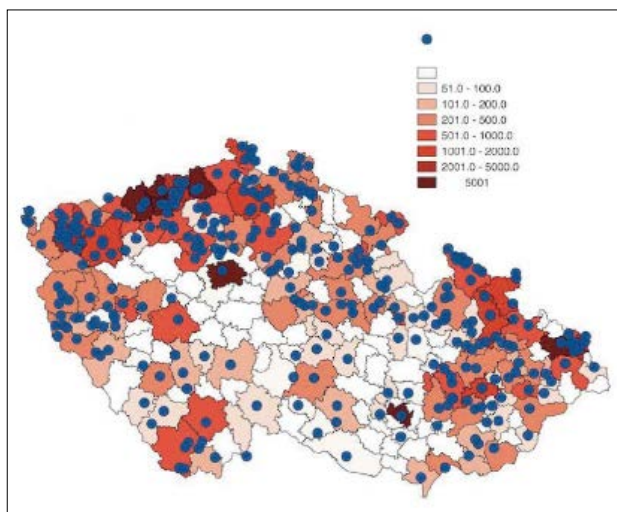
22 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 30-31.

23 Ibidem, 22.

24 Wilson, 'Why both social structure and culture matter', 204.

25 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 29.

26 Ibidem, 25-26.

Afb. 14 Tsjechische gemeenten met sociaal geïsoleerde woonoorden. Elke blauwe stip is een sociaal geïsoleerd woonoord; de kleur van de gemeente duidt op het aantal mensen dat in die gemeente in een sociaal geïsoleerd woonoord woont. Bron: K. Čada (red.), *Analysis of Socially Excluded Localities in the Czech Republic* (2015) 43.

levensverwachting laag.²⁷ Redenen waren slechte voeding, weinig lichaamsbeweging, verminderde toegang tot gezondheidszorg en een risico van verslaving. Verslaving kon onder middelbare scholieren ook een oorzaak zijn voor schoolverzuim.²⁸ Mensen met een laag inkomen en een laag opleidingsniveau beschouwen een gezonde levensstijl vaak niet als prioriteit.²⁹ Deze bevindingen werden in de conclusies van Toušek e.a. op zichzelf niet opzienbarend genoemd, ze bevestigden het beeld uit eerdere kwalitatieve schattingen en microstudies.³⁰

Respondente Alžběta (1949), die haar hele werkzame leven als kleuterschooljuffrouw in een Roma volksbuurt werkte, bevestigt dit beeld. In haar ervaring schort het mensen vanwege het leven in zulke armoedige omstandigheden vooral aan een vaste routine. Elke dag bijtijds opstaan en ervoor zorgen dat de kinderen naar school gaan, kunnen ze niet opbrengen. Het kwam soms voor dat het arme Roma kinderen in haar klas ontbrak aan de routine om zich regelmatig te wassen, waardoor andere kinderen niet naast hen wilden zitten.³¹

De meeste sociaal geïsoleerde oorden ontstonden in de laatste twintig jaar, maar er zijn er ook weer verdwenen. Zo kocht bijvoorbeeld een dorpsbestuur goedkoop onroerend goed aan in een andere gemeente om de arme Roma daarheen te verhuizen.³²

27 Tsjechische Roma hebben een 10-15 jaar lagere levensverwachting dan het bevolkingsgemiddelde. *Roma health report. Health status of the Roma population. Data collection in the Member States of the European Union*, EU (Brussel 2014) 91.

28 Ibidem, 50-52; J.-P. Grund, P.J. Öfner & H.T. Verbraeck, *Marel o Del, kas kamel, le Romes duvar. An exploration of drug use and HIV risks among the Roma of Central and Eastern Europe* (Boedapest 2007) 222 en 235-238; interview J. Szurmanová (27.03.2015) 1-2.

29 *Zpráva o stavu romské menšiny* 2016, 37.

30 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 31. Zie ook *Roma health report*, EU (2014) 91-92.

31 Alžběta (1949) TH-11, 7.

32 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 29.

Afb. 15 Een sociaal geïsoleerd woonoord in Ústí nad Labem (2016). Een moeder met spelende kinderen bij uitgewoonde flats in een getto in de Sklářská street in Ústí nad Labem. Foto: denik.cz, een regionaal dagblad in Tsjechië met meer dan zeventig edities.

Concentraties van arme Roma zijn, zoals gezegd, te vinden in regio's waar in de communistische tijd veel zware industrie was, zoals in de plaatsen rond Karlovy Vary, Ústí nad Labem en Ostrava. Ruim 80 procent van de Roma in Tsjechië woonde in de communistische tijd in stedelijk gebied.³³ In de jaren negentig leidde premier Václav Klaus (1992-1997) het land naar een, in vergelijking met andere Oost-Europese landen, snelle en harde overgang naar een markteconomie. In 1996 was het landelijke werkloosheidscijfer 2,9 procent, maar van de Roma was toen 30 tot 50 procent werkloos.³⁴ Klaus beschouwde hen als sta-in-de-weg naar een nieuwe welvaart.³⁵ Het creëren van een sociaal vangnet voor de slachtoffers van de transitieperiode geschiedde niet in gelijke tred. Naar verluidt hing op de deur van een ambtenaar van het Ministerie van Sociale Zaken in Praag, die de transitie moest begeleiden, een als grap bedoeld bordje: het Departement van Onoplosbare Problemen.³⁶

Na de stijgende werkloosheid ten gevolge van de economische crisis in de jaren na 2008 is de werkgelegenheidssituatie in de Tsjechische samenleving als geheel nu weer grotendeels hersteld en ook de Roma profiteerden daarvan.³⁷ Lokale ambtenaren en hulpverleners gingen weliswaar uit van een werkloosheid van 85 procent in de Roma buurten, maar die schatting was gebaseerd op mensen zonder vaste baan. Zo redenerend werden gepensioneerden en studenten als werkloos meegerekend en de mensen die naast een uitkering zwart werkten. In het kwantitatieve onderzoek van Toušek e.a. mochten respondenten zelf aangeven of zij 'economisch actief' waren en dat leverde

33 Ulč, 'Gypsies', 318-319.

34 Barany, *The East European Gypsies*, 173.

35 Ibidem, 291-292. Václav Klaus was als econoom ook al vóór 1989 pleitbezorger van economische hervormingen en zag na de Fluwelen Revolutie zijn kans schoon voor een harde en snelle transitie naar een liberale markteconomie. Van Baar, *The European Roma*, 205-206.

36 Barany, *The East European Gypsies*, 320. Ontleend aan J.O. Tamayo, 'Gypsies among hardest hit victims of Europe's rising tide of racism', *Miami Herald* (04.05.1993).

37 *Zpráva o stavu romské menšiny 2016*, 48. In 2016 was het aandeel werklozen 5,6 procent, het laagste werkloosheidspercentage sinds 2008.

een aanmerkelijk lager werkloosheidspercentage op, namelijk 31,5 procent. 27 procent zei in loondienst te zijn en bijna 1,5 procent was ondernemer. Van de overige 40 procent, gepensioneerden, invaliden, vrouwen met zwangerschaps- of ouderschapsverlof en studenten, gaf eveneens 31 procent aan economisch actief te zijn.³⁸ Dat betekende dat driekwart van de Tsjechische Roma in de sociaal geïsoleerde woonoorden van een sociale uitkering leefde, van wie ongeveer de helft die aanvulde met inkomsten uit zwart werk. Zij vormen een klasse nog onder het zogeheten precariaat, zoals econoom Guy Standing de nieuwe klasse definieerde van mensen die vanwege de verregaande flexibilisering van de arbeidsmarkt tot hun frustratie moeten leven van onzekere, tijdelijke en onderbetaalde banen, vaak onder hun eigen niveau en zonder maatschappelijke status.³⁹

In Karviná, een enigszins deprimerende stad aan de grens met Polen, hanteerde de gemeente in 2016 inderdaad een officiële schatting van 90 procent werkloosheid onder de tweeduizend Roma, tegenover 15 procent voor de gemeente in haar geheel. De meeste Roma werkten voorheen in mijnbouwbedrijven die in de transitiejaren failliet gingen. Volgens Jarmila Szurmanová, sociaal werkster voor de Roma in Karviná, hebben ze in de zomer wel allemaal tijdelijk zwart werk. Het gaat om zware handarbeid die slecht betaald wordt en waar andere mensen zich te goed voor voelen. Maar het is voor hen een manier om een zakcentje bovenop hun uitkering te verdienen. Zwart werk is makkelijk aan te komen en aangezien het in relatieve openheid wordt aangeboden, is de pakkans voor werkgevers blijkbaar klein.⁴⁰ Hetzelfde is het geval in Lovosice in Noordwest-Bohemen, vertelt respondente Radka (1962) die als Roma consulente voor een katholieke charitatieve instelling werkt. Op een parkeerterrein ziet ze elke ochtend Roma staan wachten tot ze met een busje worden opgehaald, 's avonds na het werk stappen ze op dezelfde plek het busje weer uit. Ze krijgen per gewerkte dag zwart betaald. Het is illegaal maar lucratief, ook voor de werkgever.⁴¹

Roma deden vooral tijdelijk werk zonder garantie en kregen vrijwel nooit een vaste baan. Maar om verschillende redenen gaven ze hier soms de voorkeur aan, hoorde Doubek tijdens zijn langjarig onderzoek in een paar Roma wijken in West-Bohemen. Omdat ze schulden hadden, waren ze een makkelijke prooi voor bedrijven. Een laagopgeleide Rom krijgt bijvoorbeeld een contract voor een mobiele telefoon met een duur abonnement. Als na enige tijd een hoge telefoonrekening komt, kan hij die met geen mogelijkheid betalen. Zelfs aan de rente over die schuld zit hij zijn verdere leven vast. Een incas-

38 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 26-27. Het FRA-rapport 2018 hanteerde de categorie 'betaald werk'. Voor alle Tsjechische Roma kwamen de onderzoekers in 2016 uit op 37 procent van de mannen en 21 procent van de vrouwen die betaald werk hadden. In 2011, tijdens de economische crisis, was dat respectievelijk 33 procent en 31 procent. Tsjechië was daarmee een middenmoter onder de negen onderzochte EU-landen.

39 G. Standing, *The precariat. The new dangerous class* (Londen/New York 2011) 8-13. Standing zorgde ervoor dat een eenduidige definitie van het begrip precariaat (precair + proletariaat) ingang vond. De term was al in de jaren tachtig in zwang onder Franse sociologen om daarna ook in andere landen in verschillende betekenissen te worden gebruikt.

40 Interview J. Szurmanová (27.03.2015) 1.

41 Radka (1962) TH-1, 5.

sobureau met overheidslicentie, geautoriseerd door de rechtbank, is dan gerechtigd om een deel van de uitkering van de schuldenaar over te hevelen naar het bedrijf. Er bestaat niet, zoals in Nederland, een wettelijke mogelijkheid tot een schuldsanering.⁴² Aldus is het geld verdienen aan arme mensen een hele bedrijfstak geworden in Tsjechië. Meerdere bedrijven azen op de sociale uitkeringen; behalve de telefoonaanbieders zijn dat bijvoorbeeld de elektriciteitsbedrijven, banken of andere kredietverstrekkers. Roma zelf willen dus liever zwart werken want zwart geld blijft buiten het zicht van schuldeisers.⁴³ Als ze zich voor een plotselinge uitgave geplaatst zien, zoals een begrafenis, kunnen ze binnen de gemeenschap geld lenen bij woekeraars. Woekeren is een geaccepteerde praktijk, iedereen weet bij welke Roma families ze dan terecht kunnen en die ontlenden er op hun beurt economische en sociale macht aan. De armste mensen, van wie verwacht wordt dat ze de grootste moeite zullen hebben met het terugbetalen van de lening, betalen de hoogste rente. Maar er is voor hen geen andere instantie om bij aan te kloppen.⁴⁴

De huidige sociaaleconomische status van de geïsoleerd wonende Roma staat in schril contrast met de geïntegreerde positie die ze innamen in de communistische tijd.⁴⁵ Ook al was de werkgelegenheid soms een vorm van verborgen werkloosheid, iedereen ging naar zijn werk en had collega's. Op het werk wisselden ze nieuwtjes uit over verjaardagen en de geboorte van een kind. Op begraafplaatsen is te zien dat Roma zelfrespect en een identiteit aan dat werk ontleenden. Afbeeldingen van de overledene op een grafsteen, te doen gebruikelijk in Tsjechië, vertonen niet zelden iemand aan het werk. Doubek noemt het voorbeeld van een grafsteenfoto van een Roma man op een tractor, een verwijzing naar diens leven als tractorbestuurder op een collectieve boerderij. De oudere generatie denkt met weemoed terug aan die tijd. Hun kinderen raakten jong werkloos en hun kleinkinderen hebben niet eens een beeld bij een bestaan in loondienst.⁴⁶

Het ontstaan van de sociaal geïsoleerde woonoorden

In de communistische tijd had niet alleen iedereen werk, ook zorgde de staat voor een huis. De woningen voor Roma waren weliswaar krap en eenvoudig, maar in redelijke staat.⁴⁷ Na de faillissementsgolf in de eerste helft van de jaren negentig trokken werk-

42 In Nederland is er voor iemand met zogenoemde problematische schulden de mogelijkheid om met hulp van de gemeentelijke schuldhulpverlening te proberen om met de schuldeisers tot een minnelijke schikking te komen. Als dat niet lukt kan de rechter op basis van de *Wet schuldsanering natuurlijke personen* (Wsnp) besluiten dat iemand in aanmerking komt voor een wettelijke schuldsanering. Dat betekent dat na drie jaar zoveel mogelijk schulden afbetalen, gecontroleerd door een bewindvoerder, de rest van de schuld wordt kwijtescholden. Zie: <https://www.rijksoverheid.nl/wetten-en-regelingen/productbeschrijvingen/wettelijke-schuldsanering-wsnp> (geraadpleegd op 21.12.2020).

43 Interview D. Doubek (14.02.2014) 12; Jana (1964) TH-8, 9.

44 Hrustić, 'Usury', 31-36 en 43-44; Bauerdick, *Zigeuner*, 269-275; interview J. Szurmanová (27.03.2015) 2-3; interview R. Weinerová (15.02.2014) 5-6. Arme Roma wendden zich in geval ze een groot bedrag moesten lenen ook niet tot ngo's, zie Kóczé, 'Depletion', 20-23; Piemontese, Bereményi & Carrasco, 'Diverging mobilities', 49.

45 Interview M. Pape (08.10.2014) 6.

46 Interview D. Doubek (14.02.2014) 10-11; Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma as the others', 136. Zdeněk (1957) TH-12, 7; Jana (1964) TH-8, 4; Lukáš (1991) TH-10, 7; Marie (1990) TH-7, 12-13.

47 Barany, *The East European Gypsies*, 130-131.

loos geraakte mensen weg uit de arbeidersbuurten in de zware industriesteden naar regio's waar nog wel werkgelegenheid was. Roma en kansarme *gadzje* bleven achter.⁴⁸ Andere Roma zagen zich gedwongen om naar die inmiddels troosteloze oorden te verhuizen toen er begonnen werd met de privatisering van de gemeentewoningen. De huurappartementen uit de communistische tijd werden per executie verkocht. Huurders kregen weliswaar het voorkeursrecht om hun woning voor een gereduceerde prijs te kopen, maar Roma hadden daar vaak het geld niet voor.⁴⁹

Zelfs welgestelde Roma lukt het niet altijd om een woning te kopen. De in Tsjechië bekende zanger en acteur Jan Cina, die in 2020 samen met zijn vriend een perceel wilde kopen, werd door een makelaar ondervraagd over zijn achternaam. Cina dacht aanvankelijk dat de makelaar hem als acteur en zanger herkende, maar de makelaar herkende zijn naam als een Roma naam en meende daarom dat de verkopers niet aan hem zouden willen verkopen. Het feit dat Cina rijk, bekend en gay was, werd overschaduwd door zijn Roma afkomst, en dat was voor de makelaar een probleem.⁵⁰

Het is respondente Radka (1962) wel gelukt om haar eigen woning te kopen, met geld van haar oudste zoon die al twaalf jaar in Groot-Brittannië werkte als maaltijdenkoerier.⁵¹ Maar in haar werk voor arme Roma ontmoette ze veel werklozen met een huurschuld. Als die hun eigen huurwoning te koop aangeboden kregen, kocht een makelaar dat huis voor het bedrag van hun voorkeursrecht en nam de huurschuld over. Roma waren dan hun schuld kwijt en de makelaar kreeg de woning veel goedkoper in handen en verkocht die voor een veelvoud van het aankoopbedrag door. De betroffenen Roma konden in hun oude woonwijk of woonplaats geen andere woning huren, want die waren te duur. Ook wilden huiseigenaren niet aan Roma verhuren. Dus, zegt Radka, werden ze afgeschoven naar afgelegen stadswijken of dorpen met weinig werkgelegenheid. Daar woonden nauwelijks *gadzje*, en de niet-Roma die er woonden waren oud. Zo ontstonden nieuwe getto's deels buiten de grotere steden in afgelegen gebieden met een slechte infrastructuur. Het gebeurde dat een gemeente of woningdienst Roma, vooral de grotere gezinnen, bewust in de sociaal geïsoleerde woonoorden plaatste.⁵² Door de diepe armoede daar is de onderlinge solidariteit onder de armsten noodzakelijk om op de korte termijn het hoofd boven water te houden. Maar op de lange termijn verhindert die solidariteit de weg naar verbetering van de leefomstandigheden.

De term voor dit soort plekken – sociaal geïsoleerde Roma woonoorden – werd voor het eerst gebruikt in 2006, in een breed opgezet onderzoeksrapport in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken.⁵³ Het duidelijk benoemen dat het om Roma ging, was een

48 Interview D. Doubek (14.02.2014) 11.

49 Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 28-29. Rond 2005 bestonden de meeste sociaal geïsoleerde woonoorden nog geheel uit gemeentelijke huurwoningen, maar tijdens het onderzoek van Toušek e.a. was dat gedaald naar 29 procent. 13 procent van de bevolking daar was woningeigenaar, 42 procent huurde van particuliere verhuurders.

50 <http://www.romea.cz/cz/zpravodajstvi/herec-jan-cina-kvuli-romskemu-prijmeni-narazil-pri-hledani-bydleni.byl-to-sok-rika> (geraadpleegd op 10.05.2021).

51 Radka (1962) TH-1, 1-3; Jana (1964) TH-8, 4. Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 29.

52 Radka (1962) TH-1, 2. *Crime prevention strategy in the Czech Republic for 2016 to 2020*, 53.

53 *Analysis of socially excluded Roma localities in the Czech Republic and absorption capacity of entities in-*

Afb. 16 Een sociaal geïsoleerd woonoord in Ostrava (2015). Roma kinderen in een getto in de wijk Přednádraží in Ostrava, in 2015. In 2019 zijn deze woonblokken afgebroken. Foto: Pavel Sonnek, denik.cz.

reactie op sociale wetenschappers en ngo's die in de jaren negentig met etnisch neutraal taalgebruik stigmatisering van Roma hadden willen vermijden. Maar inmiddels was voor de plekken met een hoge concentratie aan Roma het woord getto geïntroduceerd. In de hoop dat het pejoratieve getto niet de gangbare term zou worden, was in 2006 gekozen voor de expliciete aanduiding 'sociaal geïsoleerde Roma woonoord'. Maar die opzet slaagde niet. Toen in 2015 de nieuwe breed opgezette studie uitkwam, de eerdergenoemde *Analysis of socially excluded localities in the Czech Republic*, werden inmiddels door het algemene publiek maar ook in serieuze kranten sociaal geïsoleerde woonoord en getto's als synoniemen beschouwd.⁵⁴

Eenmaal woonachtig in een sociaal geïsoleerd woonoord is het erg moeilijk om er weg te komen. Het vinden van een reguliere huurwoning wordt door de Tsjechische

involved in this field, GAC spol. s r.o. (Praag 2006). Dit rapport was een kleine tien jaar leidend voor het in 2008 opgerichte nationale *Agency for Social Inclusion in Roma Localities* (vanaf 2012 ingekort tot *Agency for Social Inclusion*) waartoe gemeenten zich konden wenden voor subsidie en ondersteuning. Hurre e.a., 'Socially excluded localities revisited', 546-548.

⁵⁴ *Analysis of socially excluded Roma localities* (2006) 10-11; Hurre e.a., 'Socially excluded localities revisited', 546-548. De term getto werd rond 2005 onbedoeld gepopulariseerd door de ngo *People in Need*, in een campagne die diende als waarschuwing voor het risico op Roma gettoïsering.

respondenten in dit onderzoek unaniem als problematisch afgeschilderd. Niet alle gemeenten hebben een aanbod aan sociale huurwoningen; ze zijn daar niet wettelijk toe verplicht. Een groot deel van de huiseigenaren wil geen Roma als huurders en komt daar openlijk voor uit. In de ervaring van de bemiddelaars van het project *Férové bydlení* in Midden-Bohemen, die Roma gezinnen ondersteunen bij het vinden van een huurwoning, hebben slechts 10 tot 15 procent van de verhuurders geen bezwaar tegen Roma als huurders.⁵⁵ Bovendien bleek uit het FRA-rapport 2018 dat 55 procent van de Tsjechische bevolking geen Roma als burens wilde. In die peiling, gehouden in 2016, gaf 65 procent van de Roma ouder dan zestien aan dat zij zich in de vijf jaar daarvoor wel eens gediscrimineerd hadden gevoeld bij het zoeken naar een huis. Van de onderzochte negen EU-lidstaten was dat alleen in Portugal hoger, namelijk 75 procent.⁵⁶

Respondente Eliška (1983) beaamt dat het voor Roma heel moeilijk is om een fatsoenlijk huurhuis te vinden, vooral als je een typische Roma achternaam hebt.⁵⁷ Mocht het al lukken om een woning te huren, dan genieten mensen geen wettelijke bescherming tegen het verhogen van de huur. Vaak zijn Roma overgeleverd aan huurprijzen die niet overeenkomen met de kwaliteit van de woning. Eliška huurt een tweekamerwoning van een particuliere eigenaar in een gebouw met alleen Roma. Een nieuwe eigenaar verhoogde meteen fors de huur. Ze kan er met haar gezin niet uitgezet worden, maar de eigenaar kan het wel zo duur maken dat ze genoodzaakt zijn om te vertrekken.⁵⁸

Mensen die geen woonruimte kunnen vinden of er het geld niet voor hebben, worden ondergebracht in een *ubytovna*. Dat is een soort hostel voor dakloos geraakte mensen, doorgaans gezinnen, waar mensen hutjemutje op elkaar wonen. Zulke onderkomens zijn vooral in de wat grotere steden te vinden. Respondenten Anežka (1972) en Ema (1985) bijvoorbeeld zijn met hun gezinnen op een *ubytovna* aangewezen. Het is een woonblok met basale tweekamerflats met één wc en douche voor een hele afdeling van vijftien eenheden. In de kleine gemeenschappelijke keuken kan per toerbeurt gekookt worden, één uur ergens op de dag. In het souterrain is een grote ruimte voor gezamenlijk gebruik, met wat kinderspeelgoed en zelfs een computer. Anežka's puberkinderen maken daar hun huiswerk, maar de meeste andere kinderen hangen buiten op straat rond.⁵⁹ Čada e.a. signaleerden dat het aantal mensen dat in een *ubytovna* verbleef was gestegen. Van de geïsoleerd gehuisveste Roma woonde 16 procent in zo'n hostel. Vooral jongeren zijn erop aangewezen. Mensen betalen zelf een lage huur en de rest wordt betaald door de overheid in de vorm van een huisvestingstoelage. Het innen daarvan is voor de particuliere eigenaren van die hostels een belangrijke bron van inkomsten. Sommige gemeenten, geïnspireerd door de verdiensten van die huiseigenaren, zijn zelf zo'n winstgevende *ubytovna* gaan runnen. Arme Roma fungeren op die manier als verdienmodel.⁶⁰

55 *Zpráva o stavu romské menšiny 2018*, 38-39; *Zpráva 2019*, 45-46. In 2018 wist Fair Housing van de dertig tot veertig gezinnen in nood er zestien in een woning geplaatst te krijgen.

56 *A persisting concern*, FRA (2018) 21.

57 Radka (1962) TH-1, 2; Marie (1990) TH-7, 10.

58 Eliška (1983) TL-6, 5. Toušek e.a., 'Sociálně vyloučené lokality', 28.

59 Ema (1985) TL-1, 1; Anežka (1972) TL-2, 2.

60 Čada (red.), *Analysis*, 80-82. Jana (1964) TH-8, 7; Lukáš (1991) TL-10, 2; Eva (1996) TL-11, 1-2. De hoogte van de huisvestingstoelage werd bepaald door een sociaal werker en was in iedere gemeente anders. Toušek e.a.,

Het lukt maar weinigen om vanuit een *ubytovna* een redelijke huurwoning te vinden. Tomáš (1985) en Eva (1996) vonden na lang zoeken een sociaal huurappartement in een flatgebouw waar maar weinig andere Roma wonen. Jammer genoeg hebben ze er wel last van één buurman die ze steeds uitscheldt voor 'zigeuners' en zelfs een keer zijn hond op ze heeft afgestuurd.⁶¹

Uit de *Analysis of Socially Excluded Localities in the Czech Republic* uit 2015 bleek 13 procent van de bewoners van de sociaal geïsoleerde woonoorden in plattelandsgemeenten tot 5.000 inwoners te wonen, 41 procent in steden tot 50.000 en 47 procent in steden met meer dan 50.000 inwoners.⁶² Vooral op het platteland is die huisvesting armzalig. De Roma wonen vaak bij elkaar in een uitgewoond gebouw of flatgebouw uit de communistische tijd; soms gaat het om een aantal huizen bij elkaar. Het onderwijsaanbod is er meestal slecht en er zijn nauwelijks sociale voorzieningen. En er zijn geen ngo's actief die zich om de bewoners bekommeren.⁶³ Ook in grotere steden wonen arme Roma in oude flats. Soms leven ze in een paar huizen in vervallen staat bij elkaar, in het arme deel van een straat. Het komt voor dat ze in een deel van een wijk wonen met meerdere treurige straten met slecht onderhouden, soms verkrotte huizen en gebouwen. In vergelijking met de zwarte Amerikaanse binnenstadgetto's zijn de Tsjechische locaties over het algemeen kleiner en hebben ze minder te kampen met criminaliteit.⁶⁴

De geïsoleerde plekken zijn echter over het algemeen niet fysiek gesegregeerd. Alleen op het platteland wonen arme Roma soms wel afgescheiden van de rest van de gemeente, maar in de stad ligt een sociaal geïsoleerd woonoord vaak in een minder aantrekkelijke reguliere woonwijk. De begrenzing ervan is niet altijd exact aan te geven, constateerden sociaalgeograaf Jakob Hurre e.a. in hun onderzoek naar 24 sociaal geïsoleerde woonoorden.⁶⁵ De behuizing van de Roma bleek niet altijd in overduidelijk slechtere staat dan die in de onmiddellijke omgeving ervan. De sociaaleconomische omstandigheden van de Roma waren vaak niet slechter dan die van andere mensen in de buurt. De geïnterviewde bewoners stonden niet altijd uitgesproken negatief tegenover hun woon situatie. Zelfs als ze zich vanwege slechte voorzieningen als tweederangsburgers behandeld beschouwden, voelden sommige Roma zich er veilig en thuis. De voornaamste reden voor een gemeente om een woonoord als sociaal geïsoleerd te etiketteren, bleek het hoge percentage Roma te zijn. Door zo'n etiket toe te kennen kon een gemeente subsidie

'Sociálně vyloučené lokality', 28, schatten in dat het werkelijke aantal mensen in een *ubytovna* hoger was omdat sommige particuliere verhuurders hun appartementengebouw als *ubytovna* exploiteerden. Bovendien kregen de onderzoekers niet in alle gevallen toestemming om een *ubytovna* binnen te gaan.

61 Tomáš (1985) TL-10, 2; Eva (1996) TL-11, 1-2.

62 Nota bene: deze percentages, overgenomen uit Čada (red.), *Analysis*, 54, zijn bij elkaar opgeteld 101 procent.

63 Čada (red.), *Analysis*, 52-56.

64 Hurre e.a., 'Socially excluded localities revisited', 549. Zij verwijzen hiervoor naar onderzoek van M. Růžička, 'Wacquant v romském ghettu. Poznámky k procesu ghettoizace v českých městech', in: J. Temelová, L. Pospíšilová & M. Ouředníček (red.), *Nové sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života* (Plzeň 2012) 20-45; M. Růžička & L. Toušek, 'Sociální exkluze: její prostorové formy a měnící se podoby', in: J. Šubrt (red.), *Soudobá sociologie VI. Oblasti a specializace* (Praag 2014) 117-141. Zie voor het proces van ghettoisering in Tsjechië ook: M. Stejskalová, 'Can we speak of ghettos in Czech cities?', *Slovo* 25:2 (2013) 3-17; L. Toušek, 'Sociální vyloučení a prostorová segregace', *AntropoWebzin* 3:2-3 (2007) 1-9.

65 Hurre e.a., 'Socially excluded localities revisited', 555.

aanvragen bij het Agentura pro sociální začleňování (het Agentschap voor Sociale Inclusie). Een relatief hoog aantal Roma was een voorwaarde om in aanmerking te komen voor dat type financiële ondersteuning. Het waren dus niet per definitie de allerarmste buurten. Daarom was in de ogen van Hurrle e.a. sociaal geïsoleerde *Roma* woonoorden een term die de lading beter dekte; het weglaten van het woord *Roma* achtten zij versluisend taalgebruik. Vooral de grotere sociaal geïsoleerde woonoorden vormden een gestigmatiseerde buurt. Het stempel van achterbuurt, versterkt door negatieve berichtgeving in de lokale media, drukte op het leven van de bewoners. De last van territoriale stigmatisering trof volgens Hurrle e.a. met name de net iets beter gesitueerde *Roma* die er woonden. Zij ondervonden er hinder van, bijvoorbeeld bij het zoeken naar werk.⁶⁶

Flats, appartementsgebouwen, straten of clusters van straten die als sociaal geïsoleerde woonoorden worden aangemerkt, zijn dus meestal etnisch vrijwel homogeen. Naast *Roma* woont er slechts een beperkt aantal 'witte' armen, bijvoorbeeld verarmde ouderen of mensen die net als de kansarme *Roma* niet weg konden komen uit de verarmde buurten en als sociale outcasts worden gezien. De armoede van de *Roma* wordt al vanaf de eerste helft van de jaren negentig aan de volgende generatie doorgegeven. Zowel sociaaleconomisch als mentaal gaat het bij de geïsoleerde woonoorden om een zo goed als onneembare barrière om sociaal te stijgen. Er is sprake van een in absolute zin gesegregeerd bestaan van de rest van de samenleving. De *Roma* hebben een vergelijkbaar groot gebrek aan perspectief op verbetering van hun leefomstandigheden als de Afro-Amerikanen in de binnenstadgetto's. In de volksmond wordt een sociaal geïsoleerd woonoord daarom met recht een getto genoemd.

Het ontstaan van de getto's werd niet alleen veroorzaakt door het verdwijnen van ongeschoolde arbeid. De overgang naar een neoliberale markteconomie had tevens het uitkleden van allerlei maatschappelijke voorzieningen tot gevolg.⁶⁷ Bovendien bleken de grootschalige EU-ontwikkelingsprogramma's voor *Roma* niet de beloofde sociale inclusie en verbetering van hun gemiddelde levensstandaard te brengen. Structurele verbeteringen van hun leefomstandigheden werden niet tot stand gebracht. Een gevolg daarvan was, aldus Van Baar, dat over arme *Roma* bij de rest van de samenleving het idee ging leven dat hun situatie nooit zal verbeteren en alleen maar erger zal worden. Ze kregen het label 'onverbeterlijk' te zijn. De breed gedeelde mening dat hun problemen onoplosbaar waren had weer tot gevolg dat het verbeteren van de leefomstandigheden van *Roma* in Tsjechië geen politieke prioriteit had.⁶⁸

Toch zijn er wel degelijk aanwijzingen dat structureel beleid de leefomstandigheden van mensen in extreme armoede kan verbeteren.⁶⁹ Gericht sociaaleconomisch beleid zou

66 Hurrle e.a., 'Socially excluded localities revisited', 551-561; Wacquant, 'Territorial stigmatization', 67-72; Wacquant, Slater & Borges Pereira, 'Territorial stigmatization', 1273-1275; Wacquant, 'Revisiting territories of relegation', 1082.

67 Van Baar & Vermeersch, 'The limits', 128.

68 Van Baar, 'From "lagging behind"', 178-179; Doubek, Levínská & Bittnerová, 'Roma as the others', 143-144.

69 Wilson, 'Why both social structure and culture matter', 211-213. Ladányi en Szelényi zagen eveneens een aantoonbare invloed van overheidsbeleid op de segregatie van *Roma* in hun archiefonderzoek naar de sociaaleconomische positie van de *Roma* in een Hongaarse plattelandsgemeente in de periode van 1850 tot 2000. Ladányi & Szelényi, *Patterns of exclusion*, 192-193.

voor de sociaal buitengesloten Tsjechische Roma kunnen leiden tot een omkeerbaar proces. Dan gaat het om het stimuleren van werkgelegenheid, het aanpakken van werkgevers die zwart werk aanbieden, het oplossen van de schuldenproblematiek en het terugdraaien van doorgeschoten liberalisering aan de onderkant van de sociale woningmarkt. Maar daar is wel een sterke politieke wil voor nodig en die, zoals gezegd, ontbreekt in Tsjechië.

Segregatie in Nederland

Ook in Nederland bestaat er segregatie op het gebied van huisvesting voor een groot deel van de Sinti en Roma die al ver voor de Tweede Wereldoorlog in Nederland verbleven. Sinds begin jaren zeventig hadden zij een vaste standplaats op een woonwagenkamp. Hoewel de bewoners stevast zeiden terug te verlangen naar het reizen en trekken, werden de wagens in de loop der jaren steeds groter en luxueuzer en daardoor waren ze niet langer mobiel. De bewoners hechten er nog altijd aan dat er aan het stalen onderstel achter de betimmering van de wagens wieltes bevestigd zijn. Maar als ze verplaatst moeten worden, kan dat alleen nog met een dieplader.⁷⁰ Al in de Nota Woonwagenbeleid in 1975 werd opgemerkt dat woonwagenbewoners het trekken niet zo belangrijk vonden. Het ging hen vooral om het bij elkaar wonen.⁷¹ Overbekking e.a. tekenden tijdens het veldonderzoek in de jaren tachtig op dat het trekken vooral nog een symbolische betekenis had. De Sinti en Roma op de kampen wilden graag een caravan bij de wagen of het huis hebben staan, voor het gevoel om altijd te kunnen vertrekken.⁷²

Al leken de woonwagens steeds meer op vrijstaande huizen, toch hielden Roma en Sinti sterk vast aan de traditie om in een wagen te wonen. Sinti of Roma die in een huis gingen wonen, werden door sommige anderen dan ook niet meer als één van hen beschouwd, merkten Overbekking e.a. op. De meesten die in een huis waren gaan wonen wilden op termijn terug in een wagen. Maar dan was de standplaats vergeven en elders een nieuwe bemachtigen was vrijwel onmogelijk. Op grond van de Woonwagenwet werd terugkeer van een huis naar een wagen sterk ontmoedigd. Vanwege het tekort aan standplaatsen was het heel moeilijk om van het ene kamp te verhuizen naar een ander kamp.⁷³ Mensen die niet zelf eerder in een woonwagen hadden gewoond, of van wie één van de (voor)ouders in een wagen woonden, hadden überhaupt geen recht op een plek op een woonwagenkamp.⁷⁴ Op de grotere kampen woonden zowel 'reizigers' als Sinti

70 De psychologische waarde aan wielen weggewerkt onder de stacaravan, wordt goed verwoord in het YouTube-filmpje *De woonwagencultuur* uit 2019, gemaakt in opdracht van het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland in samenwerking met de Vereniging Behoud Woonwagencultuur in Nederland. Zie <https://www.youtube.com/watch?v=FeVvRJ2pto8&feature=youtu.be>, 8'00"-8'51" (geraadpleegd op 21.12.2020). Bernard (1978) meent dat een andere reden om vast te houden aan de pseudowielen is dat woonwagens daarom tot roerend goed gerekend worden. Eigenaren van een wagen hoeven er dus geen onroerendgoedbelasting over te betalen. Bernard (1978) NH-8, 8.

71 *Nota woonwagenbeleid 1975*. Tweede Kamer, zitting 1974-1975, 9. Zie ook Overbekking, *Woonwagenbeleid*, 14.

72 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 132-134.

73 Ibidem, 112, 115-116 en 128-130.

74 Ibidem, 110.

Afb. 17 Woonwagencentrum Molenhof in Rijswijk vóór de renovatie van 2014. Volgens de brandveiligheidsnormen stonden de woonwagens te dicht op elkaar. Foto: Thea Reuver, redactie *Het Wiel*, een landelijk magazine voor en over (voormalige) bewoners van woonwagens: woonwagengewoners, Sinti en Roma.

en/of Roma, maar dat mengde niet altijd goed. In de jaren tachtig gaven Sinti en Roma tegenover Overbekking e.a. te kennen het liefst op een niet te groot kamp te willen wonen met de eigen familie en zonder andere woonwagengewoners.⁷⁵ Wel stuitte de strikte handhaving op de nieuwe kleinere kampen op weerstand. Op een standplaats mocht maar één auto staan en schuurtjes op het kamp om aan auto's te werken waren verboden. Dat werd als bemoeizucht ervaren, temeer omdat Roma en Sinti eraan gewend waren dat het leven in een woonwagen zich buiten het zicht van de overheid afspeelde. Hoewel ze beschut wilden wonen en niet naast een kerkhof, vuilnisbelt, spoorlijn of drukke verkeersweg, gaven ze er de voorkeur aan om aan de rand van de bebouwde kom te wonen. Liefst bleven ze ver weg van de 'burgers', zodat die hen niet in de gaten konden houden. Het was dus niet zo dat zij zich vanwege de geïsoleerde ligging van een kamp voelden weggestopt, het isolement werd juist op prijs gesteld.⁷⁶

Ook voor de kinderen vond men het beter als het kamp afgescheiden was van de 'burgerwereld', noteerden Overbekking e.a. Buiten het kamp waren ouders bang voor gevaren als het drukke verkeer en voor de oudere kinderen voor de verleidingen van drank en drugs. Binnen de eigen familiekring en in een Romanestilige omgeving konden ouders hun kinderen een zo traditioneel mogelijke opvoeding geven. Ze lieten weten dat contacten met 'burgerkinderen' en zelfs met 'reizigerkinderen' daarom vermeden moesten worden.⁷⁷ Van de kant van Sinti en Roma op de woonwagenkampen was er dus eveneens sprake van *labelled interaction*. In elk contact met ambtenaren, onderwijzers, politie en andere 'burgers' zagen ze een bewijs dat die er vooral op uit waren om hen in hun vrijheid te beknotten.

75 Ibidem, 121-122. Volgens 'reiziger' Jan Rouwkema leefden ze langs elkaar heen: 'De zigeuners hebben een geheel eigen cultuur. Die groet je op straat, maar daar heb je verder geen contact mee.' L. Nijlunsing & E. Pas-toor (red.), *Tied veur 'n pafke. De Kring toen, nu en straks* (Bedum 2008) 13.

76 B.G.P.G. Bruggemeijer, *Bewogen bestaan* (Den Haag 1980) 216-217; Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 113 en 121-122.

77 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 113.

Afb. 18 Woonwagencentrum Molenhof in Rijswijk, na de renovatie in 2014. Door de bredere opzet, meer ruimte tussen de wagens en de aanleg van een straat met een middenberm en aan weerszijden parkeerhavens en een trottoir, kreeg het woonwagencentrum meer het karakter van een gewone woonwijk. Foto: René Verleg.

Bijna twee derde van de Nederlandse respondenten voor dit onderzoek is (deels) op een woonwagenkamp opgegroeid. Zij bewaren daar over het algemeen dierbare herinneringen aan, ook al wonen sommigen nu in een huis. Negen van hen wonen nog steeds in een woonwagen. De vader van Sara (1957) weigerde, zoals gezegd, om gedwongen door de overheid op een groot kamp achter een slagboom te gaan staan en daarom woonde zij een deel van haar jeugd in een huis. Maar zelf is ze weer in een wagen gaan wonen.⁷⁸ Raul (1971) woont in een flat maar denkt met warme gevoelens terug aan zijn jeugd op het kamp. Het hele kamp was familie van hem. Iedereen lette op elkaars kinderen, en als hij iets stiekems deed kon hij van elke volwassene een klap om zijn oren krijgen. Achteraf gezien gaf dat hem als kind een gevoel van vrijheid en geborgenheid.⁷⁹

Op de huidige woonwagenkampen heeft een deel van de bewoners hun wagen in eigendom en anderen wonen in een huurwagen. Maar sommige gemeenten zijn niet bereid huurwagens aan te schaffen want die zijn relatief duur. Ze kiezen voor chalets of huurhuizen. In een enkel geval worden zelfs koophuizen op het terrein gebouwd. Hannes (1956) woont op een kamp met zijn zonen naast hem. Maar hij ziet om zich heen gebeuren dat steeds meer Sinti in een huis gaan wonen. 'Zigeuners' willen volgens hem volhouden dat ze altijd rondtrokken in een wagen, maar dat is niet zo. Toen zijn grootouders en ouders nog reisden, woonden ze afhankelijk van de omstandigheden geregeld in een huurhuis of een pension.⁸⁰ Hetty (1992) woont nu in een koophuis in een nieuwbouwwijk, maar ze heeft heimwee naar het kamp. Niet naar het reizen want al kent ze de mooie verhalen, zijzelf heeft dat niet meegemaakt. Reizen zou niet praktisch

⁷⁸ Sara (1957) NH-3, 3-4.

⁷⁹ Raul (1971) NH-5, 3.

⁸⁰ Hannes (1956) NL-8, 19.

meer zijn, vindt ze, want de tijden zijn veranderd. Als hoogopgeleide beseft ze dat je met een vaste baan ook een vaste stek moet hebben. Bovendien wil ze bewust iets opbouwen. Ze heeft een koophuis, want huur betalen vindt ze weggegooid geld en een koophuis kun je altijd weer verkopen. Maar wat ze mist is het leven tussen de eigen grootfamilie, de dynamiek van het familieleven de hele dag door, met opa, oma, tante en ooms, neven en nichten. Nu zit ze in een huis tussen vier muren met alleen haar eigen gezin.⁸¹

Opmerkelijk is dat de meeste geïnterviewde vooroorlogse Sinti en Roma die in een huis wonen, hoogopgeleid zijn. Voor Josef (1956) gold dat zijn ouders de stap gezet hadden om het woonwagenkamp te verlaten en bij Bernard (1987) was dat al zijn grootvader. Naast Sara (1957) is ook Elly (1958) deels in een huis opgegroeid en zelf weer in een wagen gaan wonen. Van de laagopgeleide respondenten onder de vooroorlogse Sinti en Roma wonen alleen Magda (1971) en Carolien (1982) tussen 'burgers'. Voor Carolien was dat een bewuste keuze, Magda daarentegen wil zodra er een standplaats ter beschikking komt terug naar het kamp.⁸² Dat juist de meeste hoogopgeleiden geïntegreerd in een woonwijk wonen, is geen toeval. Overbekking e.a. merkten in de jaren tachtig al dat Sinti en Roma die destijds in een huis waren gaan wonen, meer banden hadden met de 'burgermaatschappij'. Daar kozen ze voor, omdat zij dat belangrijk vonden voor de toekomst van hun kinderen. Zij konden toen al vaker lezen en schrijven en hun kinderen gingen meer naar school, ook naar een vervolgopleiding.⁸³

De woonwagencultuur

In 2014 werd de woonwagencultuur toegevoegd aan de Nationale Inventaris Immaterieel Cultureel Erfgoed.⁸⁴ Voor de 'reizigers', Sinti en Roma op de woonwagencentra was dat een bijzondere vorm van erkenning. Voorwaarde voor plaatsing op de inventaris is dat het gaat om een levende cultuur die van generatie op generatie wordt doorgegeven. De traditie moet gedragen worden door een gemeenschap die actief zorgt voor het voortzetten ervan. Op die lijst staan allerhande tradities en gebruiken, zoals het Sinterklaasfeest, Marker borduren en snert koken.

Een belangrijk onderdeel van die levende cultuur is het wonen op één van de in totaal 1.151 woonwagenlocaties. Dat is opmerkelijk omdat dat pas vanaf de Woonwagenwet van 1968 door de overheid werd afgedwongen. Die vestiging op een groot regionaal woonwagencentrum riep eerst, zoals gezegd, groot verzet op, maar mondde uit in een sterke onderlinge band. De grote sociale cohesie toont overeenkomsten met die van de Molukse minderheid in Nederland. Net zoals de woonwagengewoners, Sinti en Roma wa-

81 Hetty (1992) NH-4, 1 en 9-10.

82 Josef (1956) NH-11, 3; Bernard (1987) NH-8, 5; Elly (1958) NH-9, 7-8; Magda (1971) NL-5, 1; Carolien (1982) NL-1, 3.

83 Overbekking, Hahn en Geerts, *Nederlandse Zigeuners*, 114 en 119.

84 <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/woonwagencultuur> (geraadpleegd op 21.12.2020). Deze Nederlandse inventaris moet niet verward worden met de internationale lijst voor immaterieel erfgoed van UNESCO. Daarop staat sinds 2017 één Nederlandse plaatsing, het molenaarsambacht.

ren de Molukkers door de overheid in geïsoleerd gelegen kampen gehuisvest, met een eigen school en een kerk.⁸⁵ Ook bij hen was de solidariteit door die segregatie zo sterk geworden dat de latere Molukse wijken in de beleving van de bewoners hun eigen territorium waren. Net zoals op de meeste woonwagenkampen kwamen hier zelden buitenstaanders en moest de overheid soms omzichtig te werk gaan om haar autoriteit te laten gelden.⁸⁶ Een belangrijk verschil is echter de oorspronkelijke motivatie van het overheidsbeleid voor gesegregeerde huisvesting. Toen de Molukkers begin jaren vijftig naar Nederland kwamen, leefde de verwachting dat hun verblijf hier tijdelijk zou zijn. Daarom werd het beter geacht om hen in afgelegen kampen te huisvesten zodat ze niet zouden integreren in de samenleving.⁸⁷ Bij de 'reizigers', Sinti en Roma was de vestiging op een kamp door de overheid juist nadrukkelijk bedoeld als een eerste stap naar integratie.

Door de vaste standplaatsen op de kampen verdween een historisch kenmerk van de woonwagencultuur, het trekken. In de jaren zeventig en tachtig werd dat in de zomermaanden nog wel gedaan. Een klein deel van de kampbewoners bleef nog tot ongeveer het jaar 2000 voor een groot gedeelte van het jaar onderweg toen er na 1990 een levendige ambulante handel ontstond in en met Oost-Europa, onder andere in antiek dat daar werd opgekocht en hier verkocht. Pas toen die handel stilviel, zag intermediair voor Roma Pieter Dovens in Veldhoven dat die laatste groep zich ging vestigen.

Het zijn heel praktische mensen, ze bekijken wat het rendement is van reizen. Reizen kost geld en als het geen geld meer oplevert, dan houden ze daarmee op.⁸⁸

Het werd steeds moeilijker om onderweg geld te verdienen en om een plek te vinden om te staan. De passantenplaatsen op de kampen waren doorgaans al bezet en in de vrije natuur kamperen mocht niet meer. Campings waren duur en woonwagenbewoners werden geweerd. Het comfort van het kamp werd gemist. Ze waren het ontwend geraakt om met veel mensen in een kleine wagen of caravan te leven, zonder toilet of douche en de was op de hand te doen. Bovendien speelde mee dat het problematisch werd om je kinderen buiten de schoolvakanties mee te nemen. En er moest altijd een familielid achterblijven op het kamp voor het invullen en inleveren van het maandelijks uitkeringsbriefje, wat een vereiste was voor het ontvangen van de bijstandsuitkering.⁸⁹

Na verloop van tijd gingen Sinti en Roma het leven op het kamp geïsoleerd van de 'burgermaatschappij' waarderen en ook hun kinderen wilden er graag blijven wonen. Maar de gemeenten werkten er vaak niet aan mee om extra standplaatsen te realiseren. Sinds het afschaffen van de Woonwagenwet in 1999 viel het wonen op een woonwagen-

85 F. Steijlen, 'Shifting to the core of the ethno-cultural position. Moluccan camps and wijken revisited', in: A. van Heelsum & B. Garcés-Mascareñas (red.), *Migration and integration research. Filling in Penninx's heuristic model* (Amsterdam 2013) 153-168, 153 en 157-158.

86 Ibidem, 154-156 en 159. De bewoners van kamp Lunetten in Vught zijn de enigen die nog op de oorspronkelijke locatie wonen. Zij waren zo gehecht aan de plek dat ze weigerden om het kamp te verlaten. Uiteindelijk kregen ze in de jaren negentig huizen op kampterrein. Ibidem, 167.

87 Ibidem, 154-155. Ook de woningnood in de jaren vijftig was voor de overheid een reden om Molukkers in kampen te huisvesten.

88 Interview P. Dovens (16.06.2016) 2.

89 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 131-135. Renata (1984) NL-9, 6.

kamp onder de reguliere huisvestingswet. Omdat de gemeenten zelf nu zorg moesten dragen voor de uitvoering van een eigen woonwagenbeleid, ontstond er op verschillende plaatsen onenigheid over het aantal beschikbare standplaatsen.⁹⁰ Met de brochure *Werken aan woonwagenlocaties* uit 2006 probeerde het Ministerie van VROM de lokale overheden te ondersteunen met het aandragen van vijf beleidsopties. De eerste variant, de zogenoemde nuloptie, leek ontleend aan het proefschrift van oud-politicus van de PvdA Van Ooijen, uit 1993. Het doel van dat beleid was om het aantal woonwagens op een locatie door middel van een natuurlijk verloop af te bouwen. Omdat beroepen waarvoor trekken noodzakelijk was al sinds de vroege jaren zeventig nauwelijks meer bestonden, had Van Ooijen geconcludeerd dat de overheid niet meer hoefde te voorzien in de 'gesubsidieerde woonvorm "woonwagen"'. Hij pleitte ervoor de 'bestaande gevallen' te ontzien, maar jongere woonwagenbewoners zouden zich in een huis moeten vestigen.⁹¹ Een vrijgekomen standplaats, bijvoorbeeld na een overlijden, zou niet opnieuw vergeven moeten worden aan een nieuwe bewoner.

De nuloptie kreeg bekendheid onder de plastische term *uitsterfbeleid*. Het uiteindelijke resultaat ervan zou zijn dat de woonwagenbevolking langzaam uitsterft. Dit raakte de open zenuw van het oorlogstrauma. Het doet respondente Marieke (1952) aan de vervolging denken. Pietso Halberstadt, bij leven een van de oprichters van de Vereniging Sinti Roma Woonwagenbewoners Nederland, deed daar nog een schepje bovenop:

Ze hebben hier in Nederland veel geleerd van de man met de snor in Duitsland die in de Tweede Wereldoorlog vond dat wij *ausgerottet* moesten worden.⁹²

De nuloptie stond op gespannen voet met verschillende verdragen die Nederland had ondertekend over de eigen culturele identiteit van woonwagenbewoners met een levensstijl die de overheid diende te faciliteren.⁹³

In 2017 keerde het tij voor de Nederlandse woonwagencultuur. Het College voor de Rechten van de Mens oordeelde dat de nuloptie discriminerend was op grond van ras. Het verweer van de overheid dat de nuloptie alleen bedoeld was voor de woonwagenlocaties die een zogenoemde 'vrijplaats' waren met grote handhavingsproblemen, werd niet ontvankelijk verklaard.⁹⁴ De Nationale Ombudsman riep in datzelfde jaar in zijn rapport *Woonwagenbewoner zoekt standplaats* de overheid op in het kader van de mensen-

90 In peiljaar 2009 waren er in totaal 8.300 standplaatsen, verdeeld over 1.150 centra, zie Tweede Kamer, vergaderjaar 2009-2010, 32 123 XVIII, nr. 11. Inventarisaties van het tekort aan standplaatsen liepen uiteen van 2.000-3.000 plaatsen. Van Zutphen e.a., *Woonwagenbewoner zoekt standplaats*, Nationale Ombudsman (2017) 29-30 en 42-43.

91 Van Ooijen, *Je moet weg*, 356.

92 Marieke (1952) NL-2, 11; interview P. Halberstadt (28.09.2016) 1.

93 Van Zutphen e.a., *Woonwagenbewoner zoekt standplaats*, Nationale Ombudsman (2017) 10-12. Het gaat om het Internationaal Verdrag inzake Burger en Politieke Rechten (IVBPR), het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (IVESCR), het Europees Sociaal Handvest en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Zie voor een uitgebreid overzicht Huijbers, 'Het woonwagenbeleid', 387-417.

94 Het College voor de Rechten van de Mens, Oordeel 2017-55, 01.05.2017. Overeenkomstig artikel 1 van de ICERD en een uitspraak van de Hoge Raad in 2000 werd geoordeeld dat er sprake was van discriminatie op grond van ras als iemand wordt benadeeld op grond van kenmerken van 'fysieke, etnische, geografische, culturele, historische of godsdienstige aard'. ECLI:NL:HR:2000:AA6191, 13.06.2000.

rechtenverdragen rekening te houden met het recht van woonwagengewoners om in overeenstemming met hun culturele identiteit te wonen.⁹⁵ Een jaar later kondigde Minister van Binnenlandse Zaken Kajsa Ollongren (D66) aan dat het woonwagenleven ruimte moest krijgen, dat het standplaatsentekort in kaart moest worden gebracht en dat woningzoekende Roma, Sinti of woonwagengewoners die dit wensen binnen redelijke termijn kans zouden moeten maken op een standplaats.⁹⁶ Maar in mei 2021 moest Ollongren in een brief aan de Tweede Kamer melden dat er sinds 2018 slechts 26 nieuwe standplaatsen waren bijgekomen; in zes jaar zouden er nog ruim 175 gerealiseerd moeten worden.⁹⁷

De woonwagencultuur in haar huidige vorm bestaat nu vijftig jaar. In die halve eeuw zijn de gebruiken en tradities van mensen in een woonwagen op sommige vlakken veranderd. Vroeger gold sanitair in de wagen als onrein en daarom was dat ondergebracht in een schuurtje achter de wagen. Nog altijd moeten sanitair en voedsel strikt gescheiden blijven, maar in de grotere wagens van tegenwoordig zijn wc en douche meestal inpanning.⁹⁸ Op kampen die van de gemeente een opknapbeurt gekregen hebben, zijn de wagens verder uit elkaar gezet, vanwege brandveiligheidsvoorschriften. Dat veranderde de manier van leven, zeggen respondenten. Volgens Marieke (1952) heeft de renovatie van het kamp een soort woonwijk gemaakt. Vroeger stond je buiten met elkaar te praten, nu gaat iedereen op een eigen tuinameublement bij zijn eigen wagens zitten. Zo leef je als een 'burger', vindt ze, iedereen is op zichzelf. Vroeger was er meer eenheid.⁹⁹ Ook Ilona (1969) vindt het jammer dat het leven op het kamp zich steeds meer binnen afspeelt.¹⁰⁰ Volgens Magda (1971) komt dat omdat er steeds meer 'burgers' zijn ingetrouwd op het kamp.¹⁰¹

Woonwagenkampen komen in alle soorten en maten voor. Er zijn heel kleine kampjes met maar een paar wagens waar een grootfamilie bij elkaar staat. En er zijn heel grote kampen en alle maten er tussenin. Op sommige wonen alleen Sinti of Roma, vaker wonen ze vooral op de grotere kampen samen met 'reizigers'. Alleen in zeldzame gevallen wonen ze er alle drie. Bij de aanleg van de kampen waren ze relatief geïsoleerd gelegen maar omdat er in de afgelopen veertig jaar aan de rand van steden en dorpen veel is bijgebouwd, zijn ze in een woonwijk of in sommige gevallen op een industrieterrein ko-

95 Van Zutphen e.a., *Woonwagengewoner zoekt standplaats*, Nationale Ombudsman (2017) 40-46. Ook het *ECRI Report on the Netherlands*, Raad van Europa (2018) 30-32, noemde het standplaatsentekort als aandachtspunt.

96 Zie de Aanbiedingsbrief bij het rapport *Beleidskader voor gemeentelijk standplaatsenbeleid* en het 'Advies inzake Woonwagen- en Standplaatsenbeleid' die Minister van Binnenlandse Zaken Ollongren op 12 juli 2018 naar de Tweede Kamer stuurde. Zie voor de stand van zaken rond het standplaatsentekort *Vereniging Behoud Woonwagencultuur in Nederland. Advies Gemeentelijk woonwagen- en standplaatsenbeleid*, 27 november 2019. Zie voor de meest recente informatie de Facebookpagina *Woonwagen belangen Nederland*, <https://www.facebook.com/SabinaAchterbergh/> (geraadpleegd op 21.12.2020).

97 Ollongren baseerde zich op: R. van Leer, S. Venema & A. Rottier, *Herhaalmeting Woonwagenstandplaatsen in Nederland* (Den Haag 2021) 20, uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. In totaal waren er eind 2020 8.854 standplaatsen verdeeld over 1.151 woonwagenlocaties.

98 Sara (1957) NH-3, 2; Suzanna (1961) NH-1, 1.

99 Marieke (1952) NL-4, 10-12 en 16. Dat bevestigde 'reiziger' Jan Rouwkema. Meer mensen hebben een baan en wonen ruimer, het leven is zich meer binnenshuis gaan afspelen. Nijlunsing & Pastoor, *Tied veur een pafke*, 13-14.

100 Ilona (1969) NL-6, 13-14.

101 Magda (1971) NL-5, 11-12. Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 91.

men te liggen. De meeste echt geïsoleerd gelegen kampen, waar de bewoners er volgens Bram van Duin van woonwagenwijzer.nl belang bij hadden om hun eigen gang te gaan, zijn inmiddels ontmanteld. Er is dus meestal geen sprake meer van geografische segregatie. Wel is het nog altijd zo dat buitenstaanders zich niet snel op een kamp zullen laten zien. De sociale controle is er groot en de woonwagenbewoners zijn geneigd om pottenkijkers te weren. Een eventueel isolement is dus niet te wijten aan de geografische ligging van het kamp, want het wonen op een kamp sluit sociale relaties met mensen buiten het kamp niet uit. Via school of werk zijn die makkelijk tot stand te brengen. Mensen van het woonwagenkamp geven er volgens Van Duin zelf nu ook de voorkeur aan om niet te ver van voorzieningen af te wonen.¹⁰²

Maar of de afzondering van de Sinti en Roma op de woonwagenkampen nu wel of niet vrijwillig is, de concentratie van mensen die op het bestaansminimum leven blijft zorgelijk. De grote en middelgrote woonwagenkampen zijn op grond daarvan op te vatten als een sociaal zwakke wijk. Uit het rapport *Veerkracht in het corporatiebezit 2020* bleek dat het moeilijker is geworden om vanuit die achtergrond te stijgen op de sociale ladder. Het rapport signaleerde dat de tweedeling tussen zwakke en betere buurten steeds groter wordt. De zwakke wijken worden steeds zwakker, met meer overlast en criminaliteit, omdat er een groeiend aantal kwetsbare groepen woont, met lage inkomens, een hoog werkloosheidspercentage en schuldenproblematiek.¹⁰³ Het rapport droeg voor het vergroten van de leefbaarheid de gebruikelijke oplossingen aan. De kwaliteit van de huurwoningen moet verbeterd worden en er moet gestreefd worden naar gemengde wijken, want die zijn minder kwetsbaar. Goed sociaal beleid zou moeten zorgen voor een grotere cohesie in de wijk. En criminaliteit moet hard worden aangepakt, omdat het ontwrichtend is voor de wijk en om te vermijden dat kansarme jongens in de verleiding komen van het snelle geld.¹⁰⁴ Het zijn maatregelen voor sociaal beleid waarop nu juist in de afgelopen decennia van neoliberal marktdenken sterk bezuinigd is.

De woonsituatie van de overige Roma

Ook de overige Roma zijn vanwege hun sociaaleconomische positie oververtegenwoordigd in de zwakkere wijken. De Generaal-pardon Roma, die eind jaren zeventig een huis kregen aangeboden in de opvanggemeenten, zijn daar voor een groot deel nog altijd gevestigd. Ze wonen meestal met relatief grote gezinnen en soms met meerdere generaties in een toegewezen sociale huurwoning.¹⁰⁵ Dat geldt voor drie van de vijf geïnterviewde Generaal-pardon Roma. Een aantal anderen heeft een koophuis, zoals Juliano (1981), en in een paar gevallen, waaronder Patrick (1993) en zijn familie, gaat dat zelfs om een kapitale villa.

¹⁰² Gebaseerd op eigen observaties die bevestigd werden in het interview met Bram van Duin van woonwagenwijzer.nl, op 04.12.2019.

¹⁰³ K. Leidelmeijer, J. Frissen & J. van Iersel, *Veerkracht in het corporatiebezit. De update: een jaar later, twee jaar verder...* (Den Haag 2020) 14-15.

¹⁰⁴ Leidelmeijer, Frissen & Van Iersel, *Veerkracht in het corporatiebezit* (2020) 22-33. Zie ook: S. de Voogt & J. Verlaan, 'Zwakke wijken zijn te redden', *NRC Handelsblad* (04.02.2020).

¹⁰⁵ Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 82.

In sommige gemeenten gaan Roma goed om met de burens, zo meldde de *Monitor Sociale Inclusie* van 2018. In een aantal andere gemeenten leidt hun gedrag tot overlast. Dat gaat volgens de geraadpleegde professionals vaak om rondslingerend huisvuil en er wordt door burens ook wel geklaagd over geluidsoverlast. In uitzonderlijke gevallen worden echte probleemgezinnen met een huurachterstand en een geschiedenis van overlast uit huis gezet. Omdat zij vervolgens vanwege hun slechte reputatie moeilijk aan vervangende woonruimte kunnen komen, gaan ze bij familie inwonen wat tot overbewoning en mogelijk gevaarlijke situaties leidt en eventueel tot opnieuw overlast. Het komt voor dat Roma zich dan uitschrijven bij de Basisregistratie Personen zodat ze onvindbaar zijn voor de gemeente.¹⁰⁶

De Balkan-Roma, die in de jaren negentig als vluchteling uit voormalig Joegoslavië kwamen, leven onopvallend verspreid over Nederland. Dejan (1963) heeft bijvoorbeeld een woonhuis en Vesna (1987), net klaar met haar studie, heeft haar eerste huurwoning. De woonomstandigheden van de Nieuwe Roma zijn echter ook vaak slecht. Zij zijn vooral bezig met werken en overleven en zijn voor een woning aangewezen op de particuliere sector en op illegale huurwoningen. Daarin wonen ze volgens de *Monitor Sociale Inclusie* van 2018 voor te veel geld en met te veel mensen. Ze staan niet altijd ingeschreven in de gemeente waar ze wonen bijvoorbeeld omdat een malafide verhuurder dat niet wil. Een andere reden om dat niet te doen kan zijn dat zij uit het zicht willen blijven van instanties vanwege zwart werk.¹⁰⁷

Een klein deel van de Nieuwe Roma woont in een (sta)caravan op een vakantiepark of camping. Verder wonen de Roma die vanaf de jaren zeventig gekomen zijn allemaal in een huis tussen niet-Roma.

Conclusie

Segregatie, een belangrijke drempel voor sociale stijging, blijkt een vrij algemeen kenmerk te zijn van de marginale situatie waarin Roma en Sinti in Tsjechië en Nederland zich bevinden. Een overeenkomst is dat in beide landen geen sprake is van een evidente geografische segregatie. In Nederland waren rond de jaren zeventig de regionale woonwagencentra in Nederland weliswaar geografisch gescheiden van andere bebouwing aangelegd, maar inmiddels zijn die grote kampen merendeels ontmanteld of ze zijn opgeslokt door de aanleg van nieuwe wijken. In Tsjechië zijn de arme Roma buurten over het algemeen niet sterk afgezonderd van de rest van de bevolking gesitueerd. Weliswaar leeft de helft van de Tsjechische Roma geconcentreerd in uitzichtloze armoede in gettoachtige omstandigheden, maar er is nauwelijks sprake van afgebakende, geografisch afgescheiden wijken. Tsjechische getto's worden dan ook toepasselijk aangeduid als *sociálně vyloučené lokality*, sociaal geïsoleerde locaties.

Wel is er een duidelijk verschil in hoe de segregatie van Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië zich ontwikkelde. Hoewel de vooroorlogse Sinti en Roma in Nederland nu

¹⁰⁶ Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 84-87; Sollie e.a., *Aanpak*, 75-77.

¹⁰⁷ Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 84-85. Zie ook Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 83; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2015) 10-11.

grotendeels een sociaal geïsoleerd bestaan leiden, is de mate van isolement door de tijd heen enigszins afgenomen. De grote woonwagenkampen waren zelfvoorzienend, zelfs voor de school hoefden de kinderen het kamp niet af. Maar omdat de bewoners sinds de jaren tachtig voor gebruikmaking van voorzieningen afhankelijk zijn van de 'burgermaatschappij', hebben zij langzaam maar zeker meer contacten opgebouwd met mensen van buiten het kamp.

De vooroorlogse Sinti en Roma die vanaf de jaren zeventig wel van het aanbod gebruik maakten om in huizen te gaan wonen, hadden doorgaans meer scholing en hadden vaak al meer contacten met 'burgers'. Dat is duidelijk terug te zien in de relatie tussen de woonsituatie van respondenten en hun opleidingsniveau. Van de acht hoogopgeleide Sinti wonen er zes in een huis. De andere twee hebben lang in een huis gewoond maar zijn teruggekeerd naar een woonwagenkamp. Van de acht laagopgeleiden, vijf Sinti en drie vooroorlogse Roma, wonen er slechts twee in een woonwijk van wie één tegen haar zin. Dat bevestigt dat de Sinti en Roma die in huizen te midden van 'burgers' waren gaan wonen over het algemeen hoger opgeleid en meer geïntegreerd zijn. De keuze om meer geïntegreerd te leven en de kinderen naar school te laten gaan, leidde tot een verbetering van hun sociaaleconomische situatie. Een consequentie daarvan is echter dat die hoogopgeleide en beter geïntegreerde vooroorlogse Sinti en Roma minder herkenbaar werden en dat het dus niet duidelijk is om hoeveel mensen het gaat. Hetzelfde geldt voor de Balkan-Roma. Hun maatschappelijke positie is hoogstwaarschijnlijk veel beter dan de meer problematische groepen met een lage sociaaleconomische positie. Maar omdat ze beter geïntegreerd zijn, zijn ook zij minder zichtbaar als Roma en met name niet als groep herkenbaar. De Generaal-pardon Roma zijn wel een maatschappelijk zichtbare groep, juist omdat hun sociaaleconomische situatie zo slecht is. De meeste gezinnen van de Generaal-pardon Roma zijn daarom wel bekend bij de instanties van de gemeente waarin ze wonen.

In Tsjechië zijn veel Roma pas gedurende de jaren negentig sociaal geïsoleerd geraakt. Zoals in hoofdstuk drie bleek, maakten ze tot 1990 deel uit van de lagere arbeidersklasse. Ook in Tsjechië is er een groep geïntegreerde Roma die minder zichtbaar is. In de statistieken gaat het echter over de laagopgeleide of ongeschoolde Roma die in de transitieperiode werkloos geraakt zijn, moeilijk aan werk komen en verarmd zijn. Met name voor de helft van de Tsjechische Roma die in de getto's leeft, is de mogelijkheid om hun situatie te verbeteren uiterst klein. Gedurende de afgelopen drie decennia was het sociale isolement zo groot en uitzichtloos dat het voor de meesten van hen niet in hun vermogen lag om aan die langdurig slechte leefomstandigheden te ontsnappen.

Anders dan in Nederland waar de toegang tot voorzieningen en onderwijs voor Roma en Sinti over het algemeen goed is, is voor Tsjechische Roma de (sociale) afstand tot goede voorzieningen groot. De uitgangspositie voor Tsjechische Roma om sociaal te stijgen is slechter dan die van de Nederlandse Roma en Sinti. Te midden van Roma in dezelfde moeilijke positie zijn Tsjechische Roma, uitzonderingen daargelaten, gedoemd tot een sociaal isolement, terwijl in Nederland een aanzienlijk deel van de Roma en Sinti een zekere vorm van sociaal isolement prefereert.

PORTRET

NEDERLANDSE ILONA (1969)

Ilona klinkt aan de telefoon enigszins afwerend. Nadat ik duidelijk heb gemaakt van wie ik haar naam en nummer heb en waarover het gaat, maken we een afspraak. Maar zoals ik al een beetje verwachtte, belt ze die af. Ze is oprecht verbaasd als ik het een paar weken later nog eens probeer, vooral als blijkt dat ik speciaal voor een interview met haar wil afreizen. Dat verzucht ze nog eens als ik bij haar ben. Ze blijft lang aandringen of ik niet iets wil eten, want ik kom van ver.

Ilona woont op een ruïn opgezet woonwagencentrum voor 150 gezinnen. Er is weinig groen, alle terreinen zijn bestraat. Eerst woonde ze in een huurwagen, maar toen die aan vervanging toe was moest ze van de gemeente verplicht naar een huurhuis. Het huis bevat haar goed en aan het traplopen, een schrikbeeld voor veel woonwagenmensen, was ze in mum van tijd gewend. Het wonen op het kamp is voor haar het voornaamste en of dat in een wagen of een huis is, is volgens haar niet meer dan het idee.

De vraag of ik het gesprek mag opnemen, overvalt haar. In het begin antwoordt ze aarzelend en lacherig op vragen, maar later was ze het opnameapparaat vergeten, zegt ze na afloop.

Ilona komt uit een familie die aan deportatie naar Auschwitz wist te ontkomen. Ze waren naar Westerbork gebracht, maar omdat ze buitenlandse papieren hadden, paspoorten uit Guatemala, werden ze na een paar dagen weer vrijgelaten. Maar het fijne weet ze er niet van. Haar ouders hadden een gemengd huwelijk.

Mijn mami was een Sinteza, mijn papoe was een Rom. Hoe dat precies gegaan is, weet ik niet meer. Ja, ze waren samen weggelopen, of eh... vroeger ontvoerden ze ook meisjes. Weet je, vroeger was het niet echt voor de hand liggend dat je met het andere ras ging. Toen werd dat heel erg gevonden. Maar dat was nog voor de oorlog. Later gebeurde dat vaker. Dat komt simpelweg natuurlijk al omdat de groep na de oorlog heel klein was. Hoe erg dat ook is.

Zoals dat gewoon was in hun generatie waren haar ouders nooit naar school geweest. Ze waren analfabeet.

Die wisten helemaal niet hoe een schoolbank eruitzag. Die hebben vroeger alleen maar gereden, langs de weg gestaan. En in bossen, parken, op parkeerplaatsen.

In Ilona's jeugd werd er vooral door de 'zigeuners' op het kamp nog volop gereisd. Met glanzende ogen vertelt ze hoe ze door het hele land trokken en zij overal vriendjes en vriendinnetjes tegenkwam. 'Het was super!' Haar vader verdiende de kost als handelaar en als jong meisje ventte ze samen met hem.

Mijn vader die heeft vroeger gevent met alles. Z'n laatste jaren heeft ie gevent met overalls, hij heeft gevent met dekbedden, met vloerkleden. Hij ging bedrijven langs, hij handelde in paarden, varkens, koeien. Hij deed slijpwerk. Alles, mijn vader was een handelaar.

In de winterhelft van het jaar woonden ze in de wagen op hun vaste standplaats op het woonwagencentrum. Dan bezocht Ilona de kampschool. Destijds was het volgens Ilona nog vrijblijvend of je naar school ging of niet.

Ja, weet je, het hoefde vroeger niet. Dus het moest wel, maar het hoefde niet. Dus je ging wel naar school enne... nou ja, als ik geen zin had, ging ik ook niet.

In de jaren negentig zag ze de regels over naar school moeten steeds strenger werden. Ze weet nog goed hoe een nichtje door de meester van huis gehaald werd, toen ze niet op school was verschenen. Dat maakte diepe indruk in de familie. Haar eigen kinderen gingen wel elke dag naar school.

Het is omdat wij nu in een ander tijdperk leven. We leven anders. Dus die jeugd van tegenwoordig móét een certificaat of een diploma halen om zichzelf, of straks een gezin, te onderhouden. Omdat het venten d'r gewoon niet meer is. Want als je vroeger langs de huizen ging, met een tas met galanterie, kon je je brood verdienen. Maar tegenwoordig als je langs de huizen gaat, wordt de politie gebeld.

Ilona had er vroeger niet aan moeten denken om naar de 'burgerschool' te gaan. Maar toen haar dochter Johanna (1995) leerplichtig werd, bestond de kampschool al lang niet meer. Zij moest naar een reguliere basisschool.

Hunnie weten niet beter. Kijk, als je mij vroeger van de kampschool naar een burgerschool had gebracht, had ik er niet tegen gekend. Maar deze generatie, de kinderen van deze leeftijd, die wisten niet beter.

In haar jeugd kende Ilona in haar omgeving niemand die na de kampschool nog had doorgeleerd. Maar de tijden zijn veranderd. Na haar scheiding hield ze haar eigen dochter voor dat het belangrijk was om een diploma te halen.

Ik heb er altijd alleen voor moeten staan. Ze hebben wel een vader, maar die is niet in beeld. Dus zei ik: probeer wel je eigen centjes te verdienen. Want ik heb de ervaring: op een man ken je niet bouwen.

Johanna heeft een mbo-2-diploma. Ilona's zoon heeft vmbo kader gehaald. Eigenlijk zou hij nu het liefst geld gaan verdienen. Maar toch gaat hij eerst nog een timmermansopleiding doen en hopelijk daarna nog een schildersdiploma halen.

Ik zeg: dan heb je alleen maar meer papieren. Het is gemakkelijker om dat briefje op de hand te hebben, om later te laten zien van: kijk, deze opleiding heb ik, die opleiding heb ik. Zodat ie straks gemakkelijker aan de bak komt.

Het leven op het kamp heeft Ilona in de loop der jaren zien veranderen. Toen ze nog een jong meisje was, was er meer saamhorigheid, vindt ze. Dat is niet alleen in haar eigen omgeving, want ze hoort het op meerdere kampen. Toen er nog rondgetrokken werd, kwam je elkaar tegen en zocht je elkaar op. De familiebanden worden volgens Ilona langzaam maar zeker minder hecht, vooral nu de mensen van de oudere generatie er niet meer zijn.

Met m'n vaders overlijden, die begrafenis was zó groot, die werd begeleid door de politie. De koppen waren niet te tellen, zoveel mensen! Maar nu, mensen komen niet meer. Vroeger, als d'r iemand overleed, waren ze daar binnen de twee uur, met kampeerwagens. Gingen wij daar nachten waken. Dat gebeurt niet meer. Mensen... ja, ik weet het niet hoe dat komt, ze hebben het niet meer voor over.¹⁰⁸